

„ПЕПЕЛИЩА“ — РОМАН ЗА НАПОЛЕОНОВАТА ЕПОХА И ПОЛСКАТА СЪДБА

Николай Даскалов

Пълководецът от Аустерлиц, чиито легиони в едно генерално сражение разбиват три армии на три съюзили се срещу него реакционни империи — Руската, Австрийската и Пруската, традиционни потисници на Полша, не е могъл да не събуди надеждите на поляците и да не бъде увенчан от тях с митологически ореол. Традиционната историография и народната мътва с благодарност са му отредили място в легендата. Не в легендата, а в историята го връща Стефан Жеромски, като отдава дължимото на пълководческия му гений, но поставя в центъра на своето повествование кръвта и потта на масите, преди всичко на близкия до сърцето му полски войник, сражаващ се под знамената на императора. Дали под влияние на Толстой или като поляк в спор с него, но обективно той демитологизира „избраника на providението“ и изпява незаменимата си героика за знайните и незнайните legioneri-сънародници. По такъв начин авторът на „Пепелища“ вмества техните съдби и съдбините на родината си в контекста на световната история, а борбата за национална независимост — в европейския революционен процес.

Много са речите, които се вливат в тази, бихме я нарекли, Висла на полския роман, изненадваща ни често с боботещи прагове и опасни въртопи. Най-напред това е самият живот на писателя, от люлчината песен закърмен със страданията на родината, с нейните пресни рани от въстанията. Знаменателна е годината на неговото раждане — 1864, година на погром и крушение на последния народно-революционен взрив против националните угнетители. В семейството на Жеромски са живи спомените от сраженията и героизма, за тях непрестанно се говори и те като кървав рубин в гнездото на пръстена лягат във впечатлителната душа на бъдещия творец, стават негова мисия. Малкият Жеромски по цели дни се рее из лесовете близо до планината Лисица, толкова скъпа на сърцето му и така прекрасно барелефирана в панорамата на „Пепелища“. До самозабрава играе в ливадите с децата на селяните, опознава селската неволя и отрано се научава на справедливост. Опива се от разказите на Анджей Гал за въстанието, със затаен дъх слуша „въстаническите легенди на този изгубен в горите край, където още не е изсъхнала следата от окървавените крака на сразените борци, където почернелите стени на крайпътната кръчма като решето са надупчени от куршумите и всеки възрастен човек, преживял кървавите времена, само за тях говори“¹. Тази младенческа школа за патриотизъм е издълбала печата на свободомислие и търсачество в най-съкровените тайни на юношата — една от главните цели в живота му е търсенето на пътища за освобождението на Полша, това е търса-

¹ St. Żeromski. Puszczą jodłową. Warszawa, 1926, str. 12.

чество и в действителността, и в себе си. Запознаването му пък от опит с експлоатацията на селячеството от привилегированата шляхта го спасява от илюзии за неприкосновено единодушие в борбата, на практика му разкрива класовите противоречия. А скитането из девствена природа на Лисица с бащината ловна пушка в ръце завинаги придава на характера му волност, неистова жажда за живот, което забелязваме у един от главните герои на „Пепелища“ Рафал Олбромски.

Ученическите години на Жеромски са мъчение за него. Той попада в Келценската гимназия, казионно учебно заведение със суров казармен режим. Родолюбиво възпитаният младеж се сблъсква с русификацията на образованието, „приела форма на най-жестоко настъпление срещу полската национална култура“². Полският език е изхвърлен от учредженията и училищата, а присъединеното чрез уния Кралство Полша изчезва от официалните документи и се заменя с унижителното „Привисленски край“. Сервилността на учителите и възпитателите прави тягостно впечатление на Жеромски, обучението, съпътствувано от тежки телесни наказания, го отвращава и събужда воля за съпротива. Толкова хубаво е предал той тези си състояния в бягството на Рафал от гимназията, когато с юмруци си пробива път сред озверелите, тъпи възпитатели и училищни слуги. Но тук юношата открива добри приятели, съзвучни на него по настроения и възгледи — да си припомним умния и чувствителен Рафалов съученик Кшищоф Цедро, неговата еманципираност от бруталния гимназиален ред, подхранвана от буйността на Олбромски. Бъдещият творец се сдобива и със спътници за цял живот — стиховете на Мицкевич и Словацки. Неслучайно в автобиографичната повест „Сизифов труд“ пламенната поезия на Мицкевич преобръща притъпеното от русификацията национално чувство и го умива в изконния му извор. Революционният демократизъм на Мицкевич, беззаветното му отечественолюбие формират идеите на младия Жеромски, теглят линията на жизнения му път към вярно следовничество. Не можем да не почувствуваме в „Пепелища“ близко до Мицкевич преклонение пред полското пилигримство, подобно отношение за задачите на legionaries в Наполеоновите войни, синовна обич към генерал Домбровски. „Творчеството на Жеромски (с много малки изключения) носи в себе си дишането на „Задущница“ и „Книги за пилигримството“. Той е „народен певец-пророк“ в пълния смисъл на този романтичен термин“³ — пише Юлиан Брун (Броновиц).

Изживявайки тежко русификацията и поруганието на националното чувство, Жеромски не става русофоб, нито краен националист. Той ясно разграничава мракобесието на царизма от руския народ и руската интелигенция. „Днес цяла нощ — пише той в дневника си — ще чета произведението на Писарев, руския волнодумец. . . Цензурата не допуска неговите произведения; в Русия той се ползува със славата на ужасен демократ, което само по себе си е достатъчно за зачисляването му към социалистите, макар че досега аз не съм забелязал той да е бил социалист. Ох, тази Русия! Най-хубавото, което се появява в нейната литература, бива проклянувано и гонено.“⁴

Преждевременната смърт на родителите му го оставя на самоиздръжка с уроци в богати шляхтически домове. Като студент всяко лято пребивава из различни губернии на страната като гувернант. Нуждата го прави брат на хората от безправните класи. Сам изпитал още в ранните си години огорченията и лишенията на живота, той може би най-добре от всички полски писатели през епохата разбира бедняците, тяхната тежка социална участ, честото им разногласие в националната борба с богатата шляхта. Тези горчиви изпитания залягат в го-

² В. В. Витт. Стефан Жеромский. М., АН СССР, 1961, с. 10.

³ J. Brun (Bronowicz). Stefana Żeromskiego tragedia pomylek. — B: c6. St. Żeromski. Warszawa, 1975, str. 261.

⁴ St. Żeromski. Dzienniki. T. I. Warszawa, 1953, str. 282—283.

ляма част от неговите произведения. Покъртителното описание на признаците на глада, когато Рафал броди след затвора по есенните друмища на равнината, не е просто художествена приумица, а част от миналото на писателя. „Аз просто не вярвам на хората, които в младостта си не са изпитали нищетата, не познават „този свят“⁵ — съобщава той по-късно в писмо до О. Родкевич.

През студентските си години Жеромски попада в самия водовъртеж на идейния живот на времето. Позитивизмът и социализмът в полския им вариант воюват за примат в неговия разум. Още в гимназията той приема много от учението на полските позитивисти за „малките дела“, за „органичната работа“, за икономическия напредък, за положителните знания и стопанската дейност като начин да се устои, да се възмогне отечеството след тежката национална трагедия. От друга страна, социализмът му въздействува с теориите си за социално равенство и справедливост, които не могат да му бъдат чужди, защото той вече е изпил чашата на нищетата до дъно. Ето една от причините, довели до двете течения в творчеството му — злободневното, социално-утопичното, което винаги го довежда до различни разочарования след поредния крах на утопията при сблъсъка ѝ с действителността, и второто — националното и общочовешкото, в което социалното е пропито от трезвост и класовите противоречия, без да бъдат абсолютна доминанта, участвуват в общата картина на живота, изтъкан от противоречия, но в крайна сметка податлив на идеала. Тази трезвост на реалиста, съчетана с почти безпогрешен интуитивизъм, присъствува навсякъде в „Пепелища“.

Тук съдбата на отечеството и съдбата на автора се преплитат с нещо голямо, инстинктът дири помирение с разума, мракът е сянка на светлината, личното като монолог и лиризмът се разтваря в безликото цяло, грохотът на войната потъва в тишината на смъртта, пъстротата на живота изписва йероглифите на инобитието, сфинксът на вечността се показва зад развълнувания лик на времето. Самобитност, сплавена от разнородното, от рационалното и ирационалното, от реализъм и теологични прозрения, от сън и брутална земност, от натурализъм и сакрални посвещения, от личност и маса, от народ и человечество, от зло и добро — сякаш не роман, а свещен ръкопис, пророчески вик на рапсод, който не разказва, а напява океаничната тръпка на събитията, които на моменти изникват сякаш от първозданието на битието. С романа си Жеромски е един от първите реалисти в европейската литература, който сътворява нещо, към което се стреми и съвременното „модерно“ изкуство, без да може да го постигне, защото от разноцветните фрагментни камъчета на съзнанието не е в състояние да създаде монолитната мозайка, цялостния образ на движението-покой и на покой-движение, каквато е епопеята на Жеромски.

Има и други потоци, които са пътували към нея и са дали гласа си на вълните ѝ. Това са по-предишни произведения на автора, избликнали сякаш от кръвата му и от полската му същност. Разказът „Ще ни кълват гарвани, врани“ подхваща националната тема за освобождението на равнището на голямата алегория, каквато ще открием в епопеята, изведена вече до мит. Чуден парадокс на демитологизацията в романа: та в този разказ към умиращия, пронизан от пиките на царските улани встаник и към агонизиращия му кон се приближават враните, черни символи край обезобразения труп на мъченика за род и свобода. „Враните с голямо внимание, такт, достойнство, търпение и дипломация се приближиха, наклониха глави и внимателно изучаваха положението на тялото. Най-небоязливата от тях поиска да погледне във вътрешността на мозъка, в прибежището на свободната мисъл, и да го изяде без остатък.“ Алегорията се изяснява: към трупа крадешком, незабелязано, подплашвайки враните, идва селянин, „напо-

⁵ Цит. по кн. на S. Piółun Noyszewski. St. Żeromski. Dom, dzieciństwo i młodość. Warszawa — Kraków, 1928, str. 260.

добиващ едър сив звяр“. Той без страх от светотатство извършва мародерството си — ограбва трупа на мъченика, който е пролял кръвта си и за него. Подплашлият враните е техен съюзник, лешояд като тях. Но авторът не го осъжда и тук проличава класовият му подход, употребен на мястото, както по-късно в епопеята. Селянинът не е виновен, вината е другаде — в затыпяващия труд в полза на пановите, в обезличаващото го крепостничество, във вековната му изостаналост. „Тъй без сам да знае и желае, отмъщавайки си за вековното робство, за разпространението на тъмнотата, за експлоатацията, за глуменето над народа и неговите страдания, той се връща в къщи с открита глава и с молитва на уста... Дълбоко, искрено, от цялата си душа благодареше той на бога, заедно в безграничното си милосърдие му е изпратил толкова желязо и ремъци.“ Един диксонанс в разказа, напомнящ някоя от жестоките абсурди в „Пепелища“. Жеромски е наясно, че крайната нужда и неправдата на шляхтата са отчуждили този бедняк от героиката на борбата, че той, без да дегероизира умиращия въстаник, защото мъченичеството му след мародерството на сънародника му го изнисява неизмеримо, е дегероизирал нежеланието на пановите да извършват реформи. Писателят е знаел, че в местата, където на участващите във въстанието селяни е раздадена земя, голяма част от тях се е вляла в редиците на революционната армия,⁶ че още горещият вятър на Френската революция, носена върху шиковеите на Наполеоновите войници, е разбудил душите на полските крепостни и те обличат френския войнишки мундир в името на своята родина. Десетки и стотици картини в романа потвърждават това. А наред с тях в епопеята ще се срещнем със селското равнодушие към борбата, с животински страх или тъпо покорство — зловещо феодадно наследство. Безспорно права е В. В. Витт, талантлива съветска изследвачка на Жеромски, когато пише в монографията си за него: „Изображението на правдата, неприкрита, горчива, трагична, на правдата — пълна противоположност на красивата легенда, е било типично за Жеромски. Тази органична черта в творчеството на писателя ярко се проявява в съпоставка със Сенкевич, у когото общественото движение през тия години предизвиква обръщане към славните страници от историята на полския народ, прослава на историческите победи на полското оръжие. Сенкевич пише своите исторически романи „за въодушевяване на сърцата“ и увличайки се от „въодушевлението“, нерядко изопачава историческата правда, некритично се отнася към шляхтишкото минало на Полша.“⁷ Вярно е, че Сенкевич със своя омирически гений в прозата си има основанията в собствената си естетика, докато тук се набляга на отликите в епическия почерк на Жеромски, на неговото разбиране на историята, на социалния му рефлекс, на способността му критически да мисли и оценява настоящето като последица от великото, но страшно минало на старата Полша. Още гениалните му учители Мицкевич и Словацки призоваваха родината да отхвърли товара на това минало, което сковава „ангелския дух“ на нацията. И ако Жеромски, който иначе съхранява дълбоко уважение към изключителния талант на Сенкевич, на места иронически полемизира с автора на знаменитата трилогия,⁸ то е именно поради факта, че той притежава онова изострено чувство за историзъм, което в голяма степен изневерява на Сенкевич.

В подстъпите към „Пепелища“, сякаш като увертюра към вагнерианската музика на епопеята, Жеромски написва своята повест „За войника-скитник“. През 1896 г. я публикува в „Глоса“. Съвсем естествено е, докато събира материали за бъдещия си колосален труд, да укрепи перото си с разработката на сю-

⁶ В. В. Витт. Цит. съч., с. 67.

⁷ Пак там.

⁸ Жеромски пише в дневника си: „Нима трябва за всичко да закрием очи и да тръгнем след Сенкевич да „въодушевяваме сърцата?“ ... Кои сърца, чия?“ (St. Żeromski. Dzienniki. T. III. Warszawa, 1953, str. 316.)

жет от времето на Наполеоновите войни. Скитанията на войника, обходил пътищата на Европа с ратниците на императора, са напълно сходни с ратното братство на героите от епопеята. Имаме чувството, че това е една по-обширна глава в нейната свободна композиция. А като се вгледаме по-внимателно, ще забележим почти пълния ѝ паралел с главата „На война далечна“ от романа. Селянин, крепостен на магната Опадски, участник в бунтовната война на Костюшко, след поражението се оказва в Берлин. Но Пулют не е претърпял поражение в душата си. През много земи минава героят, сражавайки се за френската чест с мисъл за полската свобода. След битката при Йена, която окичила Наполеон с нови лаври, Пулют се връща като еднорък инвалид в родината си. Какаш виждаме познати ни ветеран Ойжински от главата „На война далечна“, който се появява с инвалидна патерица, одрипан като просяк, пред имението на Кшищоф Цедро. Животът на Пулют завършва нелепо. Опадски, като научава, че „кръмата чак трещи“ от натъпканите в нея слушатели на ветерана, че въодушевени от разказите му за славни подвизи, се заканват да не излизат повече на нивите на господаря, осъжда Пулют на смърт и варварски се разправя с него. Но и съдбата на ветерана Ойжински, който в епопеята е сякаш второ издание на Матус Пулют, е незавидна. Завърнал се еднокрак след прочутата Аустерлицка битка, той не знае какво го очаква в родината, дали ще намери бащиния си дом такъв, какъвто го е оставил, или ще скита в дрипите си от имение на имение, от колиба на колиба с единствената отрада да буди сърцата за святото дело. . . Трагизмът на социалната безизходност и в двата случая не пречи на читателя да проумее, че животът и на двамата не е минал напразно за тях и за отечеството.

Сходен с „Пепелища“ е подходът в обрисовката на военните действия. Битките не са празник, а изморителен ратнически труд пред самите нокти на смъртта. Тежкото изкачване на Алпите, за да бъде превзета укрепена австрийска позиция, схватката с планината, обединените усилия на бойците, страхът и отчаянието в критическите мигове и „мълчаливата радост“ в края, когато са на върха, показват, че победата се купува с кръвта и потта на обикновения селянин-войник. С такива примери на непосилна ратна работа се срещаме неведнъж в епопеята. Беседата на Пулют край походния огън с полските пленници от австрийската армия ни кара да сравняваме случката с друга, подобна от „Пепелища“, когато пленените поляци от армиите на монархиите-поборители се присъединяват към Наполеоновата армия. Повечето от тях са селяни или дребни шляхтичи.

Този пролог на постепенно приближаване към „Пепелища“ естествено и въпреки това с трепет на страхопочитане ни изправя пред прага на посвещението в непозната мъдрост: народолюбие и могъщ полет на чувствата, благородно рицарство и плебейско пълнокръвие, заблуда и истина, богоискателство и богоборчество, модерен абсурд и разумно предумание за съдбата на род и човешка общност, наполеоновско тържество над съдбата и смирение пред неведомите ѝ пътища, пред социологизма и неговото отрицание в изявите на метафизиката — проблеми, с които непрекъснато се сблъскваме в романа.

По време на плодоносния си престой в Швейцария, където работи като библиотекар на полския музей в Раперсвил, писателят събирал огромен материал за епопеята си в продължение на няколко години и получава възможност да проникне дълбинно в Наполеоновата епоха, да проследи не само вихрите на историята, но и неувимите ѝ движения, скритите пружини на главоломните събития, разтърсили света, ролята на полските легиони, включени във въоръжената сила, която промени картата на Европа и мисленето на хората. Самата му работа над материалите по своята мащабност надхвърля многократно постигнатото от тогавашната полска историография. Дори може да се каже, че въпросът за легиите в състава на френската войска не е бил осветляван преди него. „Всички основни трудове на Аскенази, разглеждащи тези години, се появиха по-късно от „Пепе-

лица“ — отбелязва К. Вика.⁹ Тъй че книгата на Жеромски е първият и при това единствен по монументалността си паметник на тази изключително интересна епоха. За продължителното, всестранно изследване на източници свидетелства сам авторът: „Пет години аз бях непрекъснато зает със събиране на материал за романа „Пепелища“. Седейки в библиотеката, аз буквално навлизам в нови и нови материали, в нови проблеми и навярно никога не бих се отървал от този погълнал ме период, ако не беше миналогодишната болест, която прекъсна всичко с един удар. Романа си трябваше да привърша наскоро, не тъй, както ми се искаше. Последните части аз писах след белодробни кръвоизливи, лежейки на гръб, без движение. . .“¹⁰

Драматична е съдбата на ръкописа. Почти завършен вече, при обиск от царските жандарми във варшавското жилище на писателя той е конфискуван. С големи старания жената на Жеромски го измолва страница по страница от полицейското управление и лека-полека го връща целия. Действително колко би изгубила полската литература, ако ръкописът завинаги бе потънал в празното пространство на жандармското дълбокомислие, в „съкровищницата“ на полицейската цивилизация.

Рамката, темпоралната протяжност на епопеята „Пепелища“ е заключена между последната подялба на Полша и всеобщия преглед на Наполеоновите войски в околностите на Орша преди съдбоносния поход в Русия. Този период на поврати е завладял въображението на художника с първото след загубване на националната независимост брожение за отхвърляне на игото. „В условията на обществения подем в началото на 1900 г. се засилили надеждите на писатели за възвръщане на активно народно движение, в отминалата историческа епоха той търси аналогия със съвременността.“¹¹ И това е съвсем естествено. Такъв е законът на всяко истинско художествено творчество — историческият сюжет да бъде съзвучен на съвремението и да открива действителните черти на бъдещето.

Неведнъж е посочвано влиянието на Л. Н. Толстой, неговият пример с „Война и мир“ за създаването на „Пепелища“. Никой обаче не би се осмелил да вмеси на Жеромски епигонство или еклектичност. Сянката на великия му учител се вражда в самотното, голямо като цитадела с много фортове здание на романа, и се изгубва. Ученик на Толстой, Жеромски напуска Толстоевата непогрешимост на съотношенията при постройката на романа, стреми се да изрази неизразимото, неумопостигаемите движения на първичното, заложено в инстинкта, и на най-висшето, заложено в душата, инферналните клокоти в подземното царство на биологията и озаряващите трепети на неизразимо духовното. Затова у него класическата завършеност е накарънена, частите се отличават с извършване строгостта на пропорциите, романовият канон е деформиран. Хегеловото единство на обективизираща се и осъзнаваща себе си идея е заменено с шопенхауеровските тласъци на чувството — жажда за живот, която поражда страдание и се стреми обратно към несъществуване, неистов стремеж към свобода, окован от необходимостта, боготърсачество, раздирано от неверие. Нарушава се съизмеримостта на единичното към цялото, набъбват поетическите отклонения, спокойната епика воюва с напрегнатата лирическа рефлексия — намираме се пред модерната естетика на дисонанса. Тези особености на романа най-лаконично и точно е изразил известният познавач на полската литература Й. Матушевски: „Пепелища“ — пише Матушевски — не е спокойно и плавно течаща епопея, а бурлива симфония, изпълнена с разтърсващи дисонанси.“¹²

⁹ K. W y k a. Żeromski jako pisarz historyczny. — B: cб. St. Żeromski. Kraków, 1951, str. 167.

¹¹ Цит. по К. Вика. Żeromski jako pisarz historyczny. . . , str. 167.

¹² B. B. В и т т. Цит. съч., с. 141.

¹³ J. M a t u s z e w s k i. Żeromski i „Popioły“. — B: St. Żeromski. Życie i dzieło. Warszawa, 1975, str. 224.

Авторът не тълкува произведението си, той зашифрова гласовете на полифонията му. Двадесет години след първото му издание, в предговора към шведския превод, той със скромност разкрива само видимата, лесно уловимата му страна: „В „Пепелища“ светът е по-весел, отколкото в по-късна Полша, разкъсана на части: тук става дума за делата на легионерите, извършени под италианско и испанско небе и дори отвъд Атлантика. Редуват се картини на полското село по време на австрийското владичество в началото на XIX в., животът в имененията на средната шляхта. . . , както и животът на новите магнати. . . Голямо място заемат любовните и военните въпроси. Особено военните, които обхващат много глави.“¹³ Тези думи внушават мисълта, че читателят ще има работа само с някакво обективистично изложение, с битови, обществени и военни описания, но още от първата страница на романа ще бъде въввлечен в нещо друго, в поетиката на премълчаното: зад словесното обилие се крие знаещото мълчание на планината, изтъкано от първични шумове. Обхванати сме внезапно от стремителния поток на някакви копнеещи неясни шепоти, които изпълват бездните и висините. Някакво велико тайнство се извършва пред очите ни, някаква потънала в забрава и изтръгната от дълбините лирическа мелодия струи в душата и като в просънница ни връща изгубеното младенчество. Alegoria на древното народно битие — от езическия магически пантеизъм до просветлената християнска символика, — тази планина се връзва в съзнанието ни с патриархалната си сигурност, здрава като инстинкта и висока като търсещия ум. Тя ни облъхва с три легенди: първата — праславянска, забравена, за божеството Лелюм-Полелюм, „което спи в потаен дол, покрито с мъха на хиляди зими и хиляди пролети и ще спи на вечни времена, никому неизвестно. . .“,¹⁴ чийто първобитен атавизъм ще открием в разгорещената невъздържаност на Рафал; втората — християнска — за „безсмъртния елен, който между рогата си носи из горите светия дървен кръст и се показва на хората веднъж на сто години. . .“¹⁵ — тя е приказният образ на родината, неизкоренимата вяра в нейното възкресение, която ще съпътства героите в техните лутаници. Тя със сиянието на дървения кръст е недописаният финал на романа, по-голямата от Наполеон, вечна като Полша; третата — еретическата — за развалините на арианския храм: „Това са руини на ариански храм. Някаква странна внезапна скръб! Къде е тоя ден, къде изчезна той навеки?“¹⁶ — тя ни отправя към еретизма на княз Гинтулт, към мистиката на черноокнижниците и масонските ложички. Не е ли чудно, че тъкмо с легенди започва този роман, който демитологизира историята, че трите легенди стават три негови дайтмотива? Или това е намек, че след пространния анализ писателят в целостта на епопееята отново ще ни върне към сагата, към легендата?

Старата и идилична Полша се разгръща от втората легенда, обединявала векове наред със светостта на непосредната народна вяра шляхтата и селячеството. Тук противоречията още отсъствуват, в светлината на преданието Полша е едно, митологично неразнобродна, не е изплувала още антитезата на реалността. Идилични са дори сърдитите, но добродушни мърморения на Рафаловия вуйчо пан Нардзевски към слугата му, селянина Кацпер, негов помощник при ловуването. Та именно Кацпер разправя за чудния елен с пълно доверие в достоверността на случилото се. Въпросът на Нардзевски показва, че той, господарят, и неговият крепостен имат еднакво архаично съзнание, че не възприемат чудото като символ, а като самата истина, че и на тях може да се случи същото. В този разговор

¹³ St. Żeromski. Przedmowa do szwedzkiego wydania „Popiołow” — „Dziś i jutro”. 1951, № 21.

¹⁴ Ст. Жеромски. Пепелища. С., 1975. с. 24. (Всички цитати от романа по-нататък са по това издание.)

¹⁵ Пак там, с. 24.

¹⁶ Пак там, с. 26.

е залегнало вкорененото убеждение на народа, че е светотатство да се посяга на необяснимото, легендарното, на митичната сила на Полша, обобщена в светлото суеверие, че никой няма право да стреля в безсмъртния елен, защото стреля във вярата, в родината, в себе си. Този несъзнателен страх от светотатство — да не бъде поругано отечествено свято, тресе тежко ранения в Испания Кшищоф Цедро. В неговите видения, в трескавите халюцинации изведнъж се явява родната земя не като спомен, а олицетворена в свещения елен, пазителя на нейното безсмъртие: „Няма вече да излезем от тази страшна гора. . . Светлият елен с кръвта между рогата ни среща в леса. . . Рафал стреля по него. . .“¹⁷ Имагинерно, извън логиката в това видение кристализират опасенията на Кшищоф, дали пътят, който е избрал, е най-правилният, дали той и Рафал с постъпките си, вместо да прославят, не скверният родината си, както и другите, които са се отдалечили от народа и служат на поробителите. Два пъти изгрива тази легенда в романа като предупреждение и освещаване на подвига. Има последователност в това, че не след дълго над ранения Кшищоф застава не древната и чудотворна, а възплътената легенда на съвремението — Наполеон Бонапарт. И за двете е пролял кръвта се героят — и за Полша, и за кумира на революционната армия.

Сказанието за елена е свързано с обряда за лова — мъжествено удоволствие на шляхтата. А имението Вирви, зареяно из дивите дебри на планината, в глухата провинция, сякаш съдържа в себе си цялата провинциалност на Полша, като че ли незасегната от военните сприи, от заплатените с кръв преобразования на кратката, но незабравима Наполеонова епоха. Жеромски сполучливо е открил действието от романа си с ловна сцена, изпълнена с достойнство и феодална церемониалност. Начинът, по който пан Нардzewски корми сърната и хвърля димящите ѝ вътрешности на кучетата, разговаряйки с господарска небрежност, начинът, по който в януарската вечер заповядва на слугата да му накладе огън, възпоминанията за ловни небивалици, тържественото носене на сърната и сърпдака, закачени на върлина, спускането по посока на манастира край извора „Свети Франциск“, романтичното пътуване с шейна сред живописната гора покрай клочещата в ледовите река и т. н. — всичко това на нас като българи ни напомня средновековните навици на Емилиян Станевия княз Сибин и е някъде далеч назад във времето, чуждо на императорския блясък, на цезарианските завоевания на бонапартизма. Като че Хронос върти махалото в затворения кръг на патриаршеските времена, в дремливата крепка старост на човеческия род. Самият дом на Нардzewски с основи от камък, в който спят вековете на планината, със стаи, в които царствено се разхождат или лежат по дивана ловджийски кучета, със старинните съдове и вилици с дръжки от еленови рога, с патриархалната прислуга и т. н., не е докоснат от отглъхналия век на Просвещението, а камо ли от модните френски идеи. Показателно е неговото поведение, когато в имението му пристига императорският комисар. Пан Нардzewски е колоритен, типичен образ на конфедерат-патриот и в същото време яростен противник на всякакви обществени реформи. Неговата патриархална устойчивост е неотделима от родословието на полския патриотизъм, но и от феодалната му суровост и своенравност. Своята независимост, своята „еманципираност“ от всякакви нови идеи той изразява с предизвикателното си отношение към австрийския чиновник, когото накрая в същност изгонва с безцеремонната си постъпка на шляхтич-феодал.

Връщането към твърдите начала на патриархалната шляхта не е лишено съвсем от лични основания, въпреки че като правило Жеромски е неподатлив към старите илюзии. То е в известен смисъл пътуване назад, към детството, към спомените за бащиния дом под величествените очертания на Лисица, към съпътстващите го души на починалите му родители. Още първото изречение

¹⁷ Пепелища . . . , с. 619.

на епопеята: „Хрътовете се втурнаха в гората“, величествено просто в своята епичност, носи лирическото втурване в изгубеното младенчество, в невъзвратимия рай на игри до забрава и бродене на воля из планината. Следващият го поетичен откъс е сбогуване навеки с преживяното щастие на невинността и заклане към свидните сенки на миналото никога да не го изоставят в жизненото му поприще, в борбата му на творец и блуден син на полската легенда. Този унес е подхранван и от мечтанията на друго едно отрочество, лелено от музите и вселено в сърцето му от гордия гений на Мицкевич. Многоцветните картини на полския шляхтически бит във вечната епопея „Пан Тадеуш“ са оплодотворени вид. Тежката стъпка на прозаическия епос в „Пепелища“ непрестанно е разсичана от крилете на поетични полети, интимно полското оживява като багрови пламъци в камината на столетна къща, докато зимната виелица фучи в комина и в просъницата на давиовремски раздумки, като отражение на главните грее позлатеният кръст между клонестите рога на елена. Няма Наполеон, няма войни, няма пепелища, има кулиг. Едно развихрено зимно празненство, веселие на препускащи четворки, което наблюдателният четец неусетно свързва с алегорията на руската тройка у Гогол, олицетворение на Русия. Но докато алегорията у Гогол крие дълбок оптимистичен смисъл, тя е едно гениално придвижване напред във времето на Русия, то тук летящите шейни на шляхтата сред сребърните опияняващи пръски на снега символизират препускането на полското рицарство без път, извън широкия друм на новата история, в различна посока от колесницата на времето и възделенията на революционнопатриотичната емиграция, впрегната в него. Сякаш далеч от родината не съществуват хора, които са се отрекли от радост и празници, обладани от мисъл и воля за спасението ѝ. Празникът в прадядовата къща на стария чесник, баща на Рафал, е пламенно увеселение, което ни отправя във века на полските крале, в годините на национално свободната държава на ляхите, то е толкова безгрижно със старинните песни и танците, та ни се струва, че робството не съществува и само заглавието на романа ни подсеща, че тези забави са ефимерни, че нещо ще се случи и то ще промени съдбата на героите и на Полша. Същевременно отприщаната карнавална радост, с която завършва кулигът, пенливото вино и буйната игра на млади и възрастни показват жизнеността на нацията, нейната несломимост през тройното иго. Обичаите, верността към родния календар са несъкрушим щит срещу чуждоземното потисничество. От само себе си се налага сравнението с историческата участ на българския народ. Съхранението на верското предание, на обреди, обичаи и празници в календарния цикъл на настоящето като памет за миналото и надежда за бъдещето беше и народността самосъхранение през дълговековното османско иго. Способността на племето да се весели и в бедите е способност да устои.

Ежедневието в имението Тарнини, пристан и затвор за Рафал, грижите за реколтата, цикличното еднообразие на земеделския труд са типична еклога на устойчивостта, на непрекословната връзка със земята, тя е еднокръвна на племенната общност, мощта ѝ не ще се поддаде на завоевателя. Равнинното Тарнини на чесника земеделец Олбромски и планинското Вирви на ловца Нардзевски са микрокосмос на столетната жилавост на средната и дребната шляхта, на нейната консервативност, осъдителна за поривите на революционната епоха, ала устойчива в своята преданост към полското минало. В нейната застоялост дремят сили, които могат да бъдат отприщени в подходящ момент, както се убеждаваме от жизнения път на двамата синове на стария Олбромски. Ако Вирви е алегория на планината с нейната дива висота, то Тарнини е алегория на равнината с нейната златожитна широта, с хлебното здраве на труда и традицията. Те са обединени сякаш от кралствения вензел на миналото, тяхната незаинте-

ресованост от съвременността е предохранителна затвореност в себе си, в крепостта на онова, което е било. В глухотата на Таринии, в отдалечеността на полския провинциализъм достигат вести за важните събития на епохата, ала те заглъхват в провинциалната тишина, без да предизвикат ни възторг, ни осъждане. Припомнете си главата „Зимна нощ“, когато Рафал „високо, патетично“ чете на баща си откъси от стари вестници, което потвърждава изостаналостта на част от шляхтата от буреносното течение на събитията. Какво по-красноречиво доказателство за отношението на стария чесник и на подобните нему към онова, което става по широкия свят от неговото похъркване по време на четенето? Пък и синът му толкова следи горещата диря на отминалите събития, той гледа как по-скоро да приспи с четенето баща си, да задигне ключа и да препусне в мразовитата нощ към любимата си. Представителите на двете поколения са охарактеризирани в този откъс като непричастни към главните вълнения на епохата. Единствено любопитство към случката, наподобяваща в съзнанието им повече приказка, отколкото животрептяща актуалност, отнасяща се и за самите тях.

По-различно е в средите на висшата аристокрация. Тук Европа се е настанила с целия си блясък, дамите и господата са облечени по последна мода. Френският стил и вкус шествуват из залите и в обноските. Фина резба, прелестни картини на изкусни майстори, мрамор и статуетки, разговори на френски, изискана галантност, шепот и смях в алеите. Дворецът на княз Гинтулт в Грудно, където и кичестите дървета на прохладния парк са като благородници със собствено жизнеописание в славната фамилна книга на рода, поразява въображението с хармоничната недоизказаност на художествената творба. Мозайка, пурпурни стаи, позлатени корнизи, дамаска, бронзови полкоули, порцеланови вази, пируващи богове, пейзажи, безсмъртна голота на жени от митологията, цялата красота на отзвучалия век на Просвещението, освободена от потта и тежката ангария на създателите си, независима в своето съвършенство, сама за себе си, очакваща единствено погледа на възхищението. И отново алегория — всяко едно дърво в княжеския парк е възхвала на разкоша, на просветената наслада, всяко едно — Расинова тирада за сенчестите градини на земните божества, отделени от смрадта на низините, затворени в своя изкуствен свят, толкова привлекателен със саможивата изнеженост на куртоазията и неразбираемите за обикновения шляхтич салонни игри на чужд език. Негли не сме в Полша, а във Франция и по алеята на Грудно ще се появи със свита от перове и напомадени дами кралят-слънце. Дори ловът в земите на княза е привилегирован, той не е суровата схватка със зверовете и планината, както във Вирви, а изтънчено удоволствие на пофранцузени, преситени материално и духовно аристократи. (Нямаме пред вид бившия воин Гинтулт.) Да, Европа е тук, но това не е Европа на Наполеон, а на сваления крал, на прогонената монархия. И тук сме по-близо до миналото, отколкото до бъдещето. Грациозните тъмнокоси жени, които на трапезата под широкостволите дебелоклонести дъбове привличат жадните очи на Рафал, са френски благороднички. Те са намерили гостоприемство в Грудно по силата на обяснимия закон за съсловна солидарност. Хранят се със скъпи прибори като в родината си Франция, разхождат се на коне по пищните алеи, играят на карти, но скучаят. Така са скучали може би в собствените си замъци, ала в Грудно скучата им се задълбочава от това, че са ги загубили. Тази емиграция в противовес на полската е против революцията, против Наполеон, против обезправения народ и следователно против Полша. Но защо са в двореца на такъв патриот като княз Гинтулт, сражавал се под легендарното знаме на Костюшко? Случайно? Не. Той е аристократ и по класа, и по дух, неговият хуманизъм е от времето на Просвещението и затова ще претърпи крушение. Някак неизмеримо по-високо от патрицианския хедонизъм на Грудно стои скром-

ният арендаторски чифлик на другия костюшковец Пьотър Олбромски, прострял в последните си дни своите безсилни ръце като месия на доброто към въпиющата нужда на крепостното селячество.

Ала и аристокрацията не е еднородна. Някъде в Париж, в небогат апартамент, с разколническа простота спрямо лукса на отшумяла монархическа Франция, намерила тихи оазиси в Грудно или във владенията на пруски и австрийски благородници, живее полският пилигрим, херолд на патриотизма и паж на революцията княз Сулковски. Аристократи като него са последни издънки на измрялото роландовско племе на героите и знаменосци на нов тип героика, съчетала националната и общочовешка кауза в едно неделимо дело. Благородници по кръв и поведение и ратници на революцията, аристократи на духа и гении на делото, те са еднакво далече и от кастовата ограниченост и тъпотата на консервативното дворянство, и от манталитета на добродетелните „търговци-граждани“, които в Съвета (по израза на княз Гинтулт) дават „L'essor à leur imagination.“¹⁸

Третият клон на висшата аристокрация е новосъздадената каста на графове и бароните. Техният конюнктурен прагматизъм, нагаждането към текущата действителност ги карат да изпращат синовете си във Виена, близо до двора на австрийския монарх, да се боричкат за титли и кариера, да чакат благоденствия и привилегии от поробителя. Те сами подпомагат асимилацията, защото на драго сърце се понемчват. За тях робството не е бреме, а отстраняването на полския език, история и литература от училищата е признак на европеизъм. Да си припомним богатия дом на стария Цедро, башата на Кшищоф. Тук всичко навява изискванията на леката виенска мода. Мебели от махагоново дърво с опростени линии, стени с арабески и рисунки на руини или бледи пейзажи, създания на „болния“ немски романтизъм, запалени свещи в стенните канделабри, лакеи, които сервилно обслужват властния си и сантиментален господар — в този дом всичко е подчинено на новите вкусове, но недостъпно за новите идеи на епохата.¹⁹

Противоположна е атмосферата в чифлика Стоклоси, притежание на младия Цедро. В него се разпорежда една умна и колоритна личност — икономът Трепка, приятел на господаря си. Неговото остроумие, хаплива веселост, мила човечност, неговата привързаност към книгите и философията също принадлежат на миналото, на Просвещението с неговата изпитателна „усмивка на разума“ (К. Кларк). Трепка смята земеделската си дейност за патриотичен дълг, за сигурно убежище от денационализацията. Той помага на крепостните, лекува хората и добитъка, обикаля селските къщи, живее близо до природата според идеалите на Русо. Ала не обича дрънкането на оръжие, жестокостта и насилието го отвращават. Натуралистичните сцени от разказа на ветерана Ойжински го отблъскват, той не може да проникне в диалектиката на събитията. Той е гражданин в неосъществената република на философията, заразява ни с ведрия скептицизъм на волтерианството. Той няма да тръгне с тези, които ще вдигнат сабя за избавлението на отечеството, защото не вярва, че злото може да се поправи със зло. Затова е с крачка назад от маршовия ритъм на войнственото време, но и с крачка напред от гледна точка на общочовешката нравственост. В думите му се отразява и проблясва острието на ранимата човечност, оставило пареща дияра в душата на Кшищоф, който дори в черната безсъзнателност на умората и ужаса на войната не изгубва човешкия си облик.

Непричастна е към съдбата на родината „златната младеж“, потомствените шляхтишки синове. Бохемството на безгрижното студентство, малко грубите шаги с професорите, играта на карти под студентските банки и т. н., всичко в

¹⁸ Пепелиша . . . с. 233.

¹⁹ Пак там, с. 394.

тяхното поведение показва анархистично отношение към наболените въпроси на деня. Нещо повече, тези артистични бохеми в по-зрялата си възраст изгубват цялата си артистичност, бохемството се превръща в пиянство, играта на карти — в долинопробен комар, веселбата — в разпуснатост. Сянката от триъгълната шапка на Наполеон се разбива в безпечната тъпогълност на пълна дезангажираност. Храбростта е обикновено кавгаджийство — всякакво патриотично чувство липсва в схватката на пияната компания в една от варшавските улички с пруския патрул. Едва когато войната прекращава границите на Полша, Яжимовци се включват във войската, ала подтикът за това е да се демонстрира героизъм, пък и да се направи военна кариера.

Много страници в епопеята са отделени на селячеството — съкровена болка и грижа на писателя. Трудно е да се изчерпи тази тема, защото тя се вплита като багрова нишка в съдбата на легионите, този фортпост на полския революционен демократизъм. Със съчувствието на Жеромски към крепостните, чиято пот храни всички класи и прослойки на обществото, се срещаме още в началото на епопеята. Изтощителният труд на ратаите, наказанието с камшик или метлички за най-малко провинение, мизерията в почти първобитните жилища — всичко свидетелствува за узаконената неправда на тези, които от столетия лежат върху плещите на селския Атлас. Но истинската човешчина най-често се крие в сърцата на несправедливо наказаните от живота, на безимотните и обезнаследените. Нали селянинът натоварва полумъртвия след борбата с вълка Рафал Олбромски на шейната си и се грижи за него в сламената, измазана с глина и затрупана от пресипите колиба? В тази изпълнена с дим дупка живее цялото му семейство заедно с добитъка. Но тук, на дъното на бедността, като по чудо е свила гнездо парнаската птичка на поезията. Непокварената душа на селянина е отворена за дивни легенди, родени в съвременieto, разтушващи неволята. В тях диша надеждата, във всекидневния двубой на злото и доброто побеждава доброто. Окадената къшурка се превръща в алегория на оптимизма, на мъдрост, по-силна от нуждата. В просънната си Рафал слуша разказа за полския селянин-войник, който ходил в пълкото и в рая. Той служил много години при немския цар. Като се връщал от войската, минал Висла през брод и в Голейовската гора срещнал старец, който му искал милостиня. Получил бил беднякът от службата си само три дуката — дал единия. Не щеш ли, срещнал втори старец — дал му втория, а след малко и трети — разделил се и с последния си дукат. Ето истинския хуманизъм на човека, който сам е в нужда, но дава всичко, каквото е припечелил, на още по-нуждаещата се старческа немощ. Тази притча за християнското милосърдие се схожда с евангелската — за вдовицата, чието богатство се състояло от една монета, но тя я пуснала в храмовата каса, като по този начин дала много повече от богатшите, защото дарила на вярата си всичко — прехраната на децата си. Оказва се, че безимотният е по-близо до най-висшия морал — морала на социалната саможертва. В полската притча тримата старци са алегории на бога, на Троицата, която дала на войника торба и цигулка, помогнала му да победи злото и да спечели голямо богатство. Такова богатство ржда не покрива, защото е придобито от добродетелта и милостта. У народа е вкоренено убеждението, че в крайна сметка има възмездие, че добрите постъпки се възнаграждат, а лошите — се наказват. И други разкази слуша Рафал в колибата — за големи сражения и войнишки подвизи, за онзи Франек Дилонг, който затова, че храбро се е бил и пушката му се пръснала, получил от немците тояги по гърба, корема и главата за страх на другите.²⁰ В тях нравствената вяра във възмездието влиза в конфликт с несправедливата действителност, с бедата на обикновения ратник-селянин, с принудителното му слугуване във войската на поробителите.

²⁰ Пепелища . . . , с. 125.

В подтекста авторът ни подсеща, че разказвачът ще бъде измежду онези крепостни, които ще грабнат пушката, ще се строят в легионите, за да отмъстят за унижението. Разказаната легенда и действителността ще се смесят в новата сплав на развитието, наложено от новата история и белязано от силуета на великата личност.

Безотрадната участ на селячеството е вселена в образа на Михчик, натоварен от автора с постъпките си да покаже разкрепостеното съзнание на крепостния селянин. Михчик изнася от бойното поле полумъртъв костюшковския офицер Пьотър Олбромски, става душа на работата в стопанството Вигнанка, където се създава едва ли не дружеска комуна между болния господар и него. Михчик е този, който се грижи за разнебитеното от раните здраве на меланхоличния Пьотър, ратуващ за радикални промени в живота на крепостните. Селякът от собствен опит във Вигнанка опознава труда, незаплашван от пански камшик, разумът му се издига до равнището на реформаторските идеи, той не е слуга, а приятел на господаря си. Него Олбромски успява да изтръгне от крепостничеството в предсмъртния си час, като измолва свободата му от княза. Но погълнатият в мислите си княз, отсъстваващ духом от забавленията в Грудно, изобщо не проявява интерес, дали актът на освобождението е влязъл в сила, дори не е издал съответния документ. Уповаващ се на княжеската дума, верен на заветите на Пьотър, Михчик отказва да работи като крепостен в имението на новия арендатор, който не признава освобождението му. И го постига ужасното наказание — да премине през шпалира от чужди войници, крепители на реакцията в Полша, и да бъде пребит с пръчки. В главата „Екзекуция“ като вик на унизената правда се носи на откъслечи повтаряната фраза на окървавената му уста: „Уважавай ме, куче, свободния човек уважавай!“²¹ Разкрепостената му душа се издига над подлата подигравка на социалната тирания, той е смазан от ударите на лесковите пръчки, но войнишкият му дух тържествува. Мотивът за несправедната казнь на войника-скитник от едноименния разказ прозвучава и в симфоничните акорди на „Пепелища“; гаврата над човека, сражавал се наравно с княза за родината, ни изпълва с омерзение към феодалното беззаконие, към нехайството на благородния иначе княз и с възхищение от плебейската твърдост на Михчик, получил посвещение в благородство на полето на честта от собствената си доблест и от напредничавите идеи на Пьотър, попили в кръвта му. Такова благородство не се съюзява с жаждата за мъст, то се извисява над нея в името на отечеството, няма нищо общо с патриотичното безразличие на селянина от разказа „Ще ни кълват гарвани, врани“. В Сандомежкото сражение Михчик спасява нехаещия някога за съдбата му княз Гинтулт, изнася го, както ранения Пьотър, далеч от австрийските щикове. Като хиляди други полски селяни той дезертира от монархическата войска, за да се бие не по задължение, а по съвест в полковете на Наполеоновата армия. Ала няма никога да дири благодарност или повишение. Честно ще служи на дълга си като истински костюшковец и по време на краткотрайното примирие ще лее потта си в наследеното от Рафал име Вирви, тъй както във Вигнанка, защото в сърцето му, очистено от всякакво робско чувство, винаги има място за предаността. Неговата способност за човечен отклик не е единичен случай, тя е в канавата на епопеята. Когато на връщане от затвора окъсаният Рафал, сам на дъното на нищетата, преминава пеш като Ойжински безрадостната с избите на бедността полска равнина, той се храни със суха къшей на милостта от ръцете на онези, които най-много се нуждаят от милост. Не наслуки Жеромски подхвърля героя си на просешка нищета, така той го надарява с бедните господини от собствената си биография, изравнява го с безправните, за да му даде право да бъде достоен боец в армията на тези, които воюват за човешки права и народно освобождение.

²¹ Пепелища . . . , с. 194.

Многостранно, в ширина и дълбочина повествува авторът за полския живот от онези времена, за да ни доведе до същината на произведението си, до съдбата на legionите, които като във фокус събират, изострят и едновременно примиряват всички противоречия. Макар че техният състав се попълва най-вече от дребни шляхтичи и селяни, лишени от възможността да изгубят каквото и да било освен живота си, в legionите участвуват представители на всички съсловия. Тук ще видим красивото романтично лице на княз Сулковски, сина на богатия шляхтич Цедро, като временен участник пленника на масонските ложи княз Гинтулт, веселяка-плебей Гайкош, авантюристите от златната варшавска младеж. Военната униформа изравнява съдбите им в тежките походи и в касапницата на войната. Това непрекъснато изравняване пред лицето на нищетата, опасностите и смъртта, с което се срещаме на много места в романа, прераства в алегория на общочовешкото равенство, заложено в самата ни природа. Контрастите на мира и контрастите на войната, примирени единствено от героизма, схванат като ирационално състояние, са анализирани широко от литературната критика върху епопеята. Изтъкнатият полски литературовед Х. Маркевич отбелязва: „Картината на полския живот в „Пепелища“ е изградена на принципа на многоплановия контраст между спокойното и охолно съществуване на шляхтата и съдбата на селяните, между нейния идеен и политически маразм и героизмът на legionите и най-сетне — между безплодността на усилията на „привържениците на органичното“ или на мистичните търсения и плодотворния резултат от въоръжената борба. . . Но тази реалистична в детайлите си картина като цяло е изградена доста едностранчиво. Жеромски сполучливо определя проявите на кризиса в идеите и краха на надеждите, които е породила дейността на хората от епохата на Просвещението, но той ги отделя с доста изкуствена граница от делата на legionите. Тук намира израз и знаменателната за Жеромски историческа концепция, че емиграцията е идеен и политически център на Полша, а страната играе второстепенна роля. В действителност след подялбата на Полша националноосвободителната борба имаше свои центрове и в разкъсаната на части страна.“²²

Но присъщо е на Жеромски да гледа действителността в очите, да издава на показ нейните антиномии, без да ѝ се подчинява. Затова в описанието дейността на legionите бдителното око на безпощадния реалист не отстъпва на натуралиста. Legionерът мирише на кръв и пот, той убива, насилва, разрушава, но реално той е войник на Полша и на революцията.

Преклонение и разочарование — тази двойственост в отношението на големия писател, демитологизация и мит, гъсти сенки и светлина характеризират образа на полския войник-скиталец в Наполеоновата армия. Костюшковецът никога не забравя родината си, той я търси под знойното небе на Италия, в ада на Антилските острови, в димящите останки на Сарагоса, търси я у себе си, у другите, дори у врага. Белегът на търсачеството го жигосва в сърцето, той руши феодалния свят като разбойник, а се покланя на свободата като божигробски рицар. Той прилича на войните на Александър, които завладяха Изтока с палежи и убийства, но пренесоха идеалите на Аристотел върху копията си чак до Индия и от монархическите развалини на Персийската империя изградиха мраморните библиотеки в Александрия и Пергам, прохладните колони на Антиохия, дворците на Птоломеите и Селевкидите, портиците и артиките, под които са се разхождали поети и учени. Полският legionер е ратник на Наполеонова Европа толкова, колкото и на Полша. Чудновати са криволиците на историята — моралните системи на религиите, нравствеността на философите, хуманизмът на поетите и писателите във време на мир влизат в стълкновение с продажността на политиците и търговците, с корупцията на чиновниците, а по време на война

²² Вж. предговора към „Пепелища“. С., 1975, с. 14—15.

се облъскват със стихните на варварството и инстинктите. Според Жеромски в нито едно общество, в нито една личност доброто не съществува в идеален вид. Тази стародавна истина е тласкала към отчаяние много от ведрите синове на човечеството. Силата на полския скриптор е в това, че той разкрива грозното, злото в събитията и у хората, отвращава се от насилието, сърцето му кърви, но не губи вяра в човека. Затова в неговия диалектичен възел злото и доброто съществуват заедно, но не са равностойни, превесът е на страната на доброто. Писателят не съди хората от безупречната висота на евангелската нравственост, а от приземната позиция на житейския хуманизъм на историческия човек. На него не му липсва метафизичният поглед, но той не изрича абсолютна присъда, свойствен му е хуманистичният скептицизъм на някои от модерните изследователи на хомо сапиенс. Той изживява историята като тези, върху които се стоварва нейният апокалипсис, а не като избраниците, които го предричат, но стоят над него. Тази именно изстрадалост на търпящия ударите на историята, това поражение на идеала той превръща в своя победа в „Пепелища“, където над омерзението от пепелищата се възвисява подвигът. С какво друго име може да се нарече това — да понесеш тропическия пек и смъртоносната треска, сраженията в героичните пожари на Мантуа, избухването на гюлетата в маларичния въздух, хилядите версти походи през прашни равнини и планински порои, засади, рани, плен, бягство, нови битки, които сякаш нямат край, и да не забравиш, че си поляк, че по чужди краища и противоположни направления се биеш за отечеството, което чрез твоите войнишки усилия се преобразува в живодействаща част на всемирно-историческото движение, а ти — в преобразовател и гражданин на света. Горещата хроника на полския принос в Наполеоновата експанзия се е връзала в паметта на народа, съхранявала се е в писмен мемориал на имената, спасен в чудесната анонимност на епопеята. „Не е известно — коментира К. Вика — познавал ли е Жеромски броящото няколкостотин тома „Родословие на офицерите, подофицерите и войниците от полската войска“ през периода на Варшавското княжество и Конгресното кралство. Тези материали никога не са били подробно разработени от полската наука. . . Единствена тяхна следа, единствен паметник, въздигнат от полската литература за подвига на народните маси през този период, си остава „Пепелища“ на Жеромски.“²³

До делата на легионите писателят ни води постепенно, незабележимо, като проследява пътищата на тримата си главни герои до легионите — Рафал Олбромски, Кшищоф Цедро и княз Гинтулт. След това той ни потапя във водовъртежа на събитията, опушва ни в прахоляка и пламъците на нескончаемата война, за да развене общоприетата легенда за Бонапарт, да оповести най-разтърсващата правда, да ни преведе през ада на битките, през чистилището на равносметката и да ни покаже накрая отблясъците от рая на надеждата, да увенчае истината като легенда.

Налагането на Наполеоновото владичество в Италия е прогресивно дело, за което помагат и полските легионери. То премахва веригите на Средновековието, привилегиите на патрицианската върхушка, която се крепи на щикове на австрийската войска. Ето защо то среща ненавистта на аристократическата реакция и подкрепата на народа. Върху страницата от книгата, която златният лъв на Венеция държи от векове, разбуненото простолюдие е изтрило вековния надпис „Мир на тебе, Марко, мой евангелисте“ и е издълбало думите на новото време: „Правото на човека и гражданина.“²⁴ Необикновеното оживление в порчената от французите Венеция, възвнението сред низините, така картинно прекадено в епопеята, ни припомнят сцени от „Пармския манастир“ на Стендал, където републиканската армия на Бонапарт се явява освободителка, прогласителка на гражданските права и свободи на народа. Въпреки това Жеромски не

²³ Казимеж Вика. Цит. студия, с. 184—185.

²⁴ Пепелища . . . , с. 201.

е спестил мрачните краски за бедите на мирното население, попаднало под обстрела на враждуващите войски по време на обсадата на Мантуа. Незабравим детайл представя безумието на оня баща-италианец, който държи на ръцете си агонизиращото, разкъсано от гюлле телце на своето петгодишно дете.

Съвсем друг характер има дейността на полските легиони на Антилските острови. Тук те гинат като мухи от тропическите болести, от задухата и от куршумите на негрите, защитаващи своята независимост. Разказът на Ойжински изобилствува с ужасите, които понасят войниците, и с ужасите, които донасят. Налагайки волята на императора над туземците, те в действителност провеждат експанзионистичната колониална политика на френската едра буржоазия в съперничеството ѝ за господство над моретата с Англия. Симпатиите на автора са на страната на черните, които се бранят, които дезертират от колонизаторската войска, за да се съюзят с въстаниците. И тук се чувствува аналогията с полските селяни, дезертиращи от австрийската или пруската армия, за да се вляят в революционните войски на Наполеон. Антилската кампания е потискане не само на местното население, на неговата борба срещу колонизаторите, но и потискане на съвестта на самите легионери. Тяхната душа окаменява към милосърдието и състраданието, към справедливата воля за борба на негрите, превръща се в „стоманено острие, от което капе кръв“²⁵. Разказът на Ойжински е изповед, която разтърсва със своята жестокост и трагизъм, тя е страшното обвинение на героичните полски синове срещу династичните, диктаторски амбиции на императора, тя е живата писателска съвест на Жеромски и на неговия народ.

В подобни ситуации ни увелича повествованието за участието на поляците в испанската кампания на Бонапарт. Испания е романска страна като Италия, скована от средновековно мракобесие и фанатизъм, задушавана от инквизицията, но тук няма нито австрийски, нито пруски завоеватели и народът се вдига като един срещу нашествениците. Страхотното описание на боя в Сарагоса, където всяка къща се превръща в крепост, всяка уличка — в барикада, където наред с испанските войници се бият старци и жени, ни изпълва с възвишен възторг пред единодушната самоотверженост на този горд народ и почти без авторско вмешателство показва колко струва дори на такъв велик пълководец и завоевател като Наполеон нашествието срещу народ с вродена чест и достойнство. Неблаговидна е ролята на легионерите в тази престъпна авантюра на императора. Те се обръщат в съляпо оръдие на политиката му, отприщват най-ниските си страсти, грабят, светодатствуват, изнасилват обикновени жени и дали обет за целомъдрие монахини, гаврят се с тях, като ги принуждават да се събличат голи. Покъртителна е жертвата на онази млада монахиня-испанка, която, за да не бъде изнасилена от полските войници, забива кама под лявата си гръд. Пред неопетненото ѝ тяло доблестният капитан Вигановски застава мирно и отдава чест на покойницата със сабята си: „О, монахиньо, монахиньо! Ако бях първият владетел на племето, което те е родило, щях да нарека с името ти града, моята страна, цялата земя! От твоя лик щях да направя герб на народа и печат на държавата. Щях да заповядам на армиите си да дефилират пред трупа ти с развети знамена...“²⁶

Галерията от епизодични образи на испанци, които Жеромски създава, не само означават универсума на един народ, а носят в себе си идеи, които имат по-широки — и конкретно-исторически, и обществено-философски измерения, чрез което се разкрива обективно истинската същност на Наполеон като диктатор и на водените от него завоевателни войни. Като издига на пиедестал несломимия испански дух, Жеромски въздига Испания в пример за Полша и, от друга страна, нагледно показва как освободителят може да заеме мястото на победителя.

²⁵ Пепелиша . . . , с. 440.

²⁶ Пак там, с. 595.

И все пак в амплитудите между героизъм и падение, между храброст и бандализъм, в победи и пораженията легионите израстват в сила, високоорганизирана, с голям боен опит войска, която използва гъвкава тактика и майсторски гъвкави дисциплинираните, отлично обучени улани и хусари на Австрия и Пруссия. В подходящия момент, когато Полша става театър на военните действия, нейните синове — ветерани от бойните полета на Европа, — стават елитното ядро, железният юмрук на освободителната бран, чийто плод е създаването на Варшавското княжество. Полските войски в нищо не отстъпват на френските гвардейци тъкмо в родината си, където, както ги представя романът, с патриотичния си ентусиазъм и героизъм натрупват планини от слава. Немалко страници са отделени за войната, която се води на територията на Полша. Тук бойците не са плячкаджии, а истински легионери на свободата, тук се реализира смисълът на тяхната продължителна служба в състава на Наполеоновите армии, осъществява се, макар и временно, целта на безграничното им търпение, възнаграждават се хилядите жертви. Тук именно се чувства повсеместната подкрепа на народа. Прости селяни, най-често пастири, дават сведения за движението на чуждите части, подпомагат разузнаването. Естествено в маниера на Жеромски е и тук да не прибегва до идеализация. Той съобщава за дезертирания най-много на възрастни хора, изпратени във войската от господарите си само за да се отчете бройката, без нужното въоръжение и оборудване. Не са смекчени и нещастията, които освободителната война носи на мирното население. Правдиво е обрисувано изселването на селяните от Филанта, селото, попаднало на най-невралгичния пункт от фронта. Плачовете и вайканията на жените, които напускат селцето с добитък, евакуацията на старците и безпомощните деца, мобилизирането на мъжете за строеж на военни укрепления и т. н. е неизмеримо и неразбираемо бедствие за тях.

Легионите в трактовката на Жеромски потвърждават една от главните теми в творчеството му — че селячеството и обедняващата шляхта са основните двигатели на борбата за отхвърляне на националния гнет. Стремелът на френското командване да ги превърне в наемници се събдва частично само в чужбина, в Полша дейността им е златно покритие на възжеланията, хранени в коравите им войнишки сърца през целия им живот. Преработил в мозъка си огромния архив на епохата, Жеромски не е можел да не знае за нелегалните огнища на съпротива вътре в страната. Но в историческата му концепция именно легионите, а не огнищата на съпротива в страната са главното, значимото в течението на времето. Вече отбелязахме за неговата привързаност към Мицкевичевите възгледи за пилигримството. Примерът на гениалните полски поети-революционери, яли горчивия хляб на изгнанието, хилядите емигранти след погромите на въстанията, техните организации, чиято възжелана цел е освобождението на отечеството — ето кое е подсказвало на писателя водещия център на националната революция. Относителната свобода, с която са се ползували емигрантите в Париж да издават вестници и списания, да следят международните събития, да се обединяват и в случай на благоприятна военна или революционна ситуация да бъдат авангарден отряд, ръководители на народната борба — всичко това за Жеромски е доказателство, че именно те са опорната точка и лостът за преобръщане на събитията. Именно емиграцията е онай част от народа, която създава професионални революционери от световен мащаб, годни да се сражават не само за националната кауза, но и за свободата на всички поробени народи. Поради това за писателя бойното подвижничество на легионите не се изчерпва само в рамките на тяхната съвременност, те стават пример, школа за революционна доблест и патриотизъм. В техния сложен път, преминат вътрешно и от автора, изпъква основната му мисъл, че въоръжената борба е единственият изход от трагическата безизходна на Полша. И съдбата на полското отечество е в тази борба, чиято справедливост е златната легенда, излетяла от „пепелищата“ на демитологизираната история.

КЪМ ВЪПРОСА ЗА МИМЕЗИСА В РАННАТА ХРИСТИЯНСКА И ВИЗАНТИЙСКА ЛИТЕРАТУРА

Николай Цв. Кочев

Въпросът за отношението към античногръцката писмена традиция в раннохристиянската литература — евангелия и апостолски послания — не е бил предмет на специално проучване. Смята се, че в тези нови по жанр произведения, в които са поставени основите на новия християнски мироглед, на неговите етични и организационни принципи, не може да се търси никаква, дори формална връзка с предхождащата ги философска и художествена традиция. Може да се смята за утвърдено схващането, че античната философия бива възприета и използвана в християнството не толкова като образец, колкото като методология при изясняване основните верски положения на новата религия и превръщането ѝ във философия. Ще рече, че в християнството античността навлиза не при неговата поява, а в процеса на разпространяването и утвърждаването му сред обществото.

При обсъждането на този въпрос трябва да се има пред вид това, че християнството се появява и утвърждава като религиозен мироглед през елинистическата епоха, когато съществуват различни философски насоки: скептицизъм, еклектизъм, стоицизъм и пр. Стоическите еклектици Боет Сидонски, Панетий, Посидоний през II — I в. пр. н. е. се опитват да примирят Стоята с Аристотел или с Платон. Еклектиците от Академията Филон Тесалийски, Антиох Аскалонски в началото на I в. пр. н. е. правят опит да приспособят старата и новата Академия към мирогледа на стоиците. Тази „смес“ бива обогатена от Антиох с идеи, които той черпи от Аристотел и перипатетиците.¹ Приемствеността в обществената мисъл се основава на непрекъсваемостта в общественото развитие. „Благодарение на този прост факт, че всяко следващо поколение намира производителни сили, открити от предшествуващите поколения, и тези производителни сили му служат като суров материал за ново производство, благодарение на това се образува връзка в човешката история.“²

В настоящото изследване ще се спрем най-напред на въпроса за мимезиса в най-ранните християнски литературни паметници — Евангелието и апостолските послания и след това общо във византийската литература.

В раннохристиянските литературни паметници думата *μίμησις* или глаголна форма, съдържаща корена „*μιμ*“, се среща многократно. В преводите е запазено първичното значение на гръцката дума „подражавам“. В латинския превод на тези произведения се среща съществителното име *imitatio*-*onis* или пък

¹ Срв. В. К. Ч а л о я н. Восток — Запад. Приемственост в философии античного и средновековного общества. М., 1968, с. 77—78.

² К. Маркс и Фр. Энгельс. Сочинения, изд. II. М., 1962, 402.